

געגועים מחפשים להם דרך - עם 'הצליין החילוני' ליצחק אורפז*

דיוקנו של האדם כפי שלמדים אנו למצוא אותו במיסגרת מעשה האמנות, גם בעולם המודרני, חייב לכלול בתוכו, כיסוד בסיסיראשוני כליכך עד שהדברים כמעט עומדים או מתבטלים מתוך נוכחותו או העדרו, יותר מכל תקופה קודמת, את הדחף הארכאי המניע אותו לחפש אחר כל העולמות האפשריים והבלתיאפשריים העולים בדמיונו ובלבד שיהיו אחרים - מקומות אחרים, מצבים אחרים, עלילות אחרות. במובן מסוים הרי זאת רדיפה אחר תמורות מתמידות, אחר שינוי לשמו. עניין אבסורדי לכל הדעות. אך במובן אחר הרי זה הגורם שהביא להתקדמות מסוימת מאז עידן התמימות של צמרות העצים. התקדמות שאולי תשיב אותנו, ביום מן הימים, לאותה נקודת התחלה, אך עדיין בגדר התקדמות. דחף זה הביא את אבינו העתיק לניסיון ההיסטורי המוצלח להכניס עלהיעשב לתוך ניקבי גזע העץ הרקוב כדי להעלות את הזחלים הרוחשים בו כחלק מדיאטת חירום. דחף זה אף הביא את יאזון והארגונאוטים להפליג אחר גיזת הזהב, את קולומבוס, קורטז ופיזרו לגעת בנקודות התורפה של תרבויות ענק מוזהבות ובלתי ידועות, את משה וכמהיהשומיסוהבצלים שלו לשוטט ארבעים שנה במדבר בניסיון להבין לשם מה היה להם כל זה. את הצלבנים מוכי הכינים והתזית שבאו לארץ אדונם לייסד מלכות אלוהית עלי אדמות, את השליט - יהיה שמו אשר יהיה - שניסה לכבוש את העולם וסופו שנדחף ביגיעה רכה לתוך ההיסטוריה. את התמים הוא ששם רגלו באבק הירח ודיבר על "צעד קטן לאדם אך צעד גדול לאנושות"... אבל בעולם מודרני כשלנו, ובכך אני חייב להתכוון למאהמאתיים השנים האחרונות. חלו כמה שינויים משמעותיים מאוד בדחף-חיפושם זה. מאחר ותקופתנו אינה יכולה לשאת דמויות הרואיות של ממש - נעשה דברימה ונעקר היסוד ההרואי מתוך דחף החיפוש, הגילוי והמצאה; כל שנות. הם פירפורים אחרונים של שרידי המושג. אשר במצב זה רק תורמים כובד נוסף למצבו הטראגי של האדם בעולמנו - כיצור פאתטי שהעלילות והגבורה הם לא עבורו, שגילוי וכיבוש הנפלאות הם ממנו והלאה, כדמות שאין תכלית למעשיה ואין התהילה ממתינה לה. ועם זאת, במחשבה נוספת, הרי בכך אף השורש הקומי של ההוויה האנושית, ומכאן מקור לצרור בעיות מסוג אחר. נוסף על הצימצום בקנההימידה בו נבחנת גדולה אנושית, חלה הצטמצמות אף בתחומים של מושא החיפוש עצמו: לפעמים נדמה שאין כבר ארצות לגלות, אוצרות לכבוש, מעשים לעשות, שכן הכול כבר ברור וידוע ואין בו כל חדש. כל שנתר הוא תחום צר כמידתו של האדם המודרני, אדם פאתטי שכל הרומנטיקה

* 'הצליין החילוני' - מסה, יצחק אורפז, הוצאת הקיבוץ המאוחד 1982.

** הערה: דיון מורחב יותר המקיף את מיכלול יצירותיו של יצחק אורפז ועוסק בעקרונות היסוד של כתיבתו (ובמיוחד בצורניים שבהם), נמצא במאמר "תרנגולת של זהב על גג תל-אביבי - עיון ביצירתו של יצחק אורפז", עכשיו 39/40, אביבקיץ תשל"ט 1979, עמ' 373-365.

ההירוואית שידעה לנחם אותו בהבטחות ובחלומות נקרעה ממנו והושלכה מן הדלת יחד עם האמונה הדתית, שיש בה תשובות למלוא חייו של אדם - עד שהשאלות עצמן משתנות, יחד עם המחשבה שיש השגחה הפוקחת עליו את עינה ולא ריקנות גדולה המשאירה את חייו הפקר למיקריות ולקפריזות הגורל - מושג שאף הוא איבד את תוכנו. מן הדחף הקמאי, דחף החיפוש - שהוא שורש המסעות, התגליות, החידושים והפילוסופיה, שהוא בעצם הדחף למציאות תכלית וכיוון, נותרו רק כמה גחלים גוססות; כיום מתאפשרות רק "אודיסיאות קטנות", אודיסיאות במידת בית דגינה זרחוב, אודיסיאות סתמיות כמידתו של אדם אחד רגיל, שאין בו רומנטיקה ואין בו אמונה, אין בו הירוואיות ואין בו ידיעת התכלית. ורק אותו דחף עמום ודועך מטריד את שלות רוחו, גורם לו לרצות במשהו שאין הוא יודע אף לכנותו בשם. ומכאן הרגשת ה"גירוש" מגן העדן של התקווה הגדולה, מכאן הרגשת הריקנות הגדולה. רק געגועים בלתי ברורים נותרו, געגועים המחפשים להם דרך כדי שלדברים תהיה תכלית.

תחושה זאת ניצבת, לדעתי, ביסודה של האמנות המכונה מודרנית, וכמוכן - אף ביסודה של הספרות, לפחות זאת המכונה ספרות המאה העשרים. אחד המוטיבים המרכזיים במערכת מוטיבים רבת-היקף זאת הוא מה שיצחק אורפז, במסתו הבאה לבחון היבט אחד בספרות המודרנית, בחר לכנות "צליינות חילונית" - חיפוש אחר מה שאינו יכול להימצא; במארג המכונה "מצבו של האדם" יש מקום בולט לגעגועים בלתי מוסברים לדבר-מה, הנהפך למרכז התכונות של האדם, שבדורות קודמים מן הסתם היה אפשר לכנותו "השגחה עליונה". אולם בעיצומו של עידן החילוניות דבר מעין זה אינו יכול להתכנות בשם, ובוודאי שאינו יכול להתקיים כיסוד ממשי, משפיע, בעל ניצחיות ותוקף, משהו עלול להתמוטט במערכת המושגים שנוטים אנו לזהותה במהודק עם העולם המודרני. אין זה מקרה ש"הצליינות החילונית" מוצאת לה ביטוי ספרותי בתוך מצב של משבר, מתמשך או קצר, בתוך נפשה של הדמות המרכזית, או בתוך חברה כלשהי שהיא מושא הסיפור. מצב המשבר הוא, כנראה, הכרחי כדי שתתאפשר חשיפה של תשתיות הנפש העמוקות ביותר, כל כך עמוקות שאין לדמות המרכזית, או לחברה, כל מושג עצמי עליהן. "הצליין החילונית" מחפש אחר מרפא לשבר; אך אין הוא יודע מה הוא השבר, היכן המרפא או מה משמעות הדברים. רק כמיהה בלתי מוסברת אל משהו בלתי ידוע הופכת עליו את עולמו; הלב שוען לקיומו, כי הגעגועים טורדים את הנפש, אך השכל אינו מכיר בו, אינו יודע עליו דבר, מכחיש את קיומו. כמיהה זאת אינה טבעת מהיכרות ישירה עם חוויות דתיות ולו גם הקלושות ביותר, אלא מתוך הגעגועים לתחושה שהאדם המודרני אינו מכיר אותה כלל - תחושת שלמות ההווה, תחושה שהיא אף שלמות ה"אני" ושלמות העולם. ברור שמטרה זאת אינה יכולה להיות מושגת, משום שהאדם אינו יכול להתמסר בשלמות להתכוונות זאת, אינו יכול לוותר על המימד השכלתני שבו, על הכפירה שבו. כפירה שאינה באמת כפירה, כי גם הכופר יודע מה הוא מושא כפירתו, ואילו האדם שהוא "צליין חילונית" אינו יודע את משאת נפשו ומושא געגועיה ובוודאי שאינו יכול לכפור בהם. וכך, במערכת מתחים שבין נכונות להתמסר למעשה הבלתי שכלתני (שהוא, על פי קירקגור, במעין הפשטה לצורך נוחות הדיון, המעשה הקיומי, הנולד מתוך ההינתקות מן הצד השכלתני, כהשלכה נפשית שאין לה דבר עם שיקולים מתחום המחשבה התבונית והיא ביטוי בלתי מחושב של פנים הנפש המגיעה לידי קיום מתוקף המעשה. והדברים דורשים הרחבה והסבר בהזדמנות אחרת...) לבין יסודי-נשמתו השכלתני של האדם החילונית מתהווה דמות של צליין שיש בחייו ובמעשיו התכוונות מרכזית הנוטה אל תחום המיסטי והמקודש, תהיה ידיעתו עליהם אשר תהיה. אך זהו צליין שאין בו הגדרה של אמונה ואין לו מקום קדוש לעלות אליו, צליין שהוא גם כופר בצליינותו ואינו יודע מה תכלית יש להתכוונות הנפשית המושכת אותו בעל כורחו בכיוון שבו אינו מוכר לו; מעשה צליינותו מלווה ללא הרף במאבקים סותרים בתוכו פנימה, בין אמונתו הצריכה להיות נלמדת מחדש לבין שכלתנותו הדוחה את הדברים ואינה נותנת לו להיכנע כולו לכוחות שלא הכיר ולא יהיה מסוגל אף להכיר, או לחוש בקיומם באופן שייתן מרגוע לנפשו ולו גם בקציה של אפשרות שיש מטרה ממשית לדרך צליינותו. ובכך יש כבר מידה מסוימת של

אותה גדולה עתיקה שהיתה במגליה-ארצות, חולמי הניצחונות והתפארת, שודדי התרבויות ובובניהן - המימד ההירואי צף ועולה מתוך הטראגיות שסביב דמות הצליין אובד-הדרך - שיש בו עיקשות גדולה, יסורי נפש ולבטים גדולים, וכמיהה עזה מטלטלת את כל חייו והוויתו. דברים שאין למצוא אותם באותו אדם פאתטי ומוקטן שצייירתי בתחילת הדברים. צליינות זאת מעניקה לאדם את החריגות והגוון הטראגי שיש בהם די כדי להעמידו מולני כזמות ראויה להתענינות. המאבק שבנפשו הוא המצית בנו עניין גדול, שהרי מאבק זה כנפשנו הוא, או צריך היה להיות, או יכול היה להיות.

ומכאן נובעות תכונותיו של אותו "צליין חילוני", המנותק מכל המושגים הדתיים המקובלים וכל-כולו התכוונות נפשית וחיפוש מתמיד אחר דבר-מה שאינו ידוע למחפש עצמו, ויכול הוא להתמיד בחיפושיו ללא כל תקווה שהחיפוש יעלה דבר-מה או שמנוחת-נפשו תימצא לו. "הצליין החילוני" יהיה אדם "באמצע הדרך" שחייו יכולים להגיע לידי סיכום בתיאור של מעשים רבים, בריחות רבות, זרות וחוסר אושר, המציקים לו והופכים את חייו למסע ארוך של חיפושים ללא תכלית אחר דברים שאינם ברורים אף לו עצמו. תחושת עולמו היא של "עולם פגום", שאין הוא יודע במה נפגם ומה עירער את בסיס קיומו; תחושת פגימותו של העולם, שהיא אף פגימותו של היחיד, של "אני", ומתוך כך מצוקתו של האדם במצב של תלישות קיצונית, דבר המעומת עם ידיעה עמומה על מצב של עולם שלם בעבר רחוק אף יותר מן השיכחה. הסיטואציה המוצגת היא, כאמור, סיטואציה של משבר הבאה לנסות את הדמות ביצירה הספרותית; הניסיון העובר על הדמות יש בו מעין הזדמנות, אמיתית או כוזבת, להגיע למיצוי מסוים של דברים, להגיע לכלל מעשה מוגדר שיש בו אפשרות לקביעה קיומית שתעניק משמעות לחייה של הדמות בשלמותם - זאת היא הבחירה הקיומית שעל הדמות לבצע כאקט קיומי ברור (מיסודות הפילוסופיה האכזיסטנציאליסטית, כמובן... בשלב זה, סבורני, ברור שהפילוסופיה האכזיסטנציאליסטית היא יסוד מכריע בחשיבותו בכל הנוגע לעניינו של הצליין החילוני, המחפש פשר לעולם חסר-פשר באמצעות המעשה הקיומי, כשם שהיא אלמנט שאי-אפשר להתעלם ממנו במיסגרת תמונת העולם בן-ימינו, וכמובן אף בתחומה של הספרות המודרנית), בחירה אשר במיסגרת נדרשת הדמות לוותר על הסתיגויותיה התבוניות ולהתמסר כל-כולה, כאקט של הקרבה והתקדשות, לכוחות הבלתי-תבוניים שבתוכה שבמישור פשוט יותר היו מתפרשים כהשלכה מן החוץ כמובן המיסטי הישן. הצליין נדרש לבצע אקט של אמונה כביטוי לדבקותו באלוהי, ואין "הצליין החילוני" יוצא פטור מדרישה זאת; צליינותו עומדת על הידרשות תמידית, שאומנם אינה יכולה למצוא בו היענות ללא סייגים; אך בכל-זאת טורדת את מחשבתו ומניעה אותו בחיפושיו הארוכים, הידרשות שהיא בעצם בלתי-אפשרית עבורו להגיע לאמונה ללא מצרים. בנקודה זאת מעטים הם האנשים המסוגלים למצוא את השילוב שבין ראיית-עולם תבונית ואמונה ללא מצרים, ומתאימים לכאן דברים מפיו של קירקגור:

"... אבל אברהם היה גדול מכולם: גדול בכוח שאין גבורתו אלא אולת-יד, גדול בחוכמה שאין סודה אלא סיכלות, גדול בתקווה שאין צורתה אלא טירוף, גדול באהבה שאינה אלא שגאה כלפי עצמו. בכוח האמונה הלך אברהם ממולדתו ויהיה לגר בארץ ההבטחה. דבר אחד השאיר במולדת, ודבר אחד לקח איתו: את שכלו הארצי השאיר שם ואת האמונה לקח איתו; לולא כך לא היה עוזב את ארצו, כי היה חושב זאת לשיגעון. על-ידי האמונה היה לגר בארץ ההבטחה ולא היה שם דבר שיזכיר לו את הקרוב לו. לא, כל הסובב אותו היה חדש ומשך את נפשו בגעגועים נוגים. ובכל-זאת היה הוא בחיר האלוהים, הוא אשר מצא חן בעיני האלוהים." (תרגום: ד"ר י. שכטר, "שבחו של אברהם", מתוך "סרן קירקגור - מבחר כתבים", הוצאת ספרית דביר לעם, תשל"ג).

אחת מדרישותיה של הצליינות היא הוויתור על ה"שכל הארצי", כפי שקירקגור ניסח זאת. אך במיסגרת ה"צליינות החילונית" דבר זה הוא בלתי ניתן להשגה. "הצליין החילוני" אינו מסוגל לוותר על תבוניותו שהיא הדבר הוודאי היחיד בעולמו, על כל הספקות המכרסמים בה, כדי להמירה בדבר-מה שאין הוא יודע מה הוא, ואולי אף אינו יודע כלל על

געגעועים מחפשים להם דרך - עם 'הצליין החילוני' ליצחק אורפז

קיומו; האמונה היא דבר בלתי ידוע לו, ואין בכוחו להיאחז בה, אף שתבוניותו אינה פותרת דבר בסבך חייו. הוא ממתין כל חייו להתגלות כלשהי שתפתור את הסתירות.

אלמנטים אלה בדמותו של הצליין החילוני קובעים את תכונותן של היצירות הספרותיות בהן תופיע דמות זאת - יצירה ספרותית המרוכזת סביב נושאה העיקרי וסביב דמותו של הצליין החילוני, המוותרת על סממנים רבים כדי להדגיש את הנושא המרכזי, ואיננה יכולה להגיע לסיים הדברים בצורה החותכת אותם לכאן או לכאן. סיומם של סיפורים אלה - ואומנם לרוב יהיו אלה סיפורים קצרים, שכן יצירות ארוכות יותר אינן יכולות בדרך-כלל לשמר את מידת האינטנסיביות הדרושה לתכנים מעין אלה - הוא קטוע ופתאומי, משום שהבעיית המוצגת בהם אינן ניתנות להכרעה סופית כך שמהימנות הדברים לא תתקלקל לחלוטין. קונפליקטים פילוסופיים ונפשיים מסוג זה אינם ניתנים להכרעה לכאן או לכאן, כך שהצליין החילוני, דבר שיש בו סתירה פנימית, נידון לצלינות ניצחית כל עוד אין הוא יכול לקבוע נטיה אחת לנפשו, כל עוד אין הוא בוחר לוותר על המימד התבוני שהוא חלק מחילוניותו ומהווייתו ולהיסחף אחר ההחלטות הבלתי-תבוניות שהתקוות המלחשות בשורשי נשמתו מרמזות לו כי בהן ההתגלות אותה הוא מחפש, בהן הסיכוי למצוא תיקון לנשמתו.

במסתו על הצליין החילוני בחר יצחק אורפז בשלושה סיפורים קצרים כדי למקד את הדיון בהם ולהבהיר את עניינו של המוטיב תוך כדי פירוש הטכסטים - 'האבן הצומחת' לאלבר קאמי, 'הרוצחים' להמינגווי ו'עד עולם' לעגנון. השוואה ספרותית מעוררת-עניין העוסקת בניתוח הטכסטים עצמם ונמנעת מכל הרחבות שאינן נוגעות בטכסטים או שאינן הכרחיות להבנת הדברים. בכך יש מידה ראויה לציון של התאפקות. משום כך אין בכוונתי לעסוק בניתוח הטכסטים, שהרי לצורך זה בלבד יהיה עליי להאריך במילים יותר מן המסה עצמה; כל הרוצה ייטול את ספרו של אורפז ויקרא ומובטחני כי לא ישתעמם. בניתוח סיפורו של קאמי, 'האבן הצומחת', מצליח אורפז למצות היטב את נושא דבריו ומביא לכך שמתאפשרת ראייה חדשה ומרתקת מאוד של הטכסט; סיפור זה מדגים בשלמות את היבט הצליין החילוני בספרות המודרנית, ואני נוטה לקבל את פירושו של אורפז כמתאים בהחלט. בעניין שני הסיפורים האחרים הדברים שונים. חוששני כי אורפז מעמיס כובד רב מדי על סיפורו של המינגווי, שהוא סיפור פשוט למדי, המצטיין במידת הקומפקטיות והצימצום שבו; אומנם הפירוש שנותן אורפז לסיפור הוא אפשרי, אך נדמה לי כי קיים פער גדול מאוד בק הסיפור וכל מה שבו לבין המימד העמוק יותר שמצרפת אליו אינטרפרטציה זאת. כמו כן סבורני, כי את הדגש יש לשים דווקא על דמותו של ניק אדמס, הדמות המובילה את הסיפור כעדראיה לדברים, אשר סיפורו של המתאגרף מהווה חלק מסידרת חוויות ומיפגשים, העוברת עליו; כאן חשוב לצייין כי סיפור זה, 'הרוצחים', מהווה חלק משורה של סיפורים סביב דמותו של ניק אדמס - המינגווי כתב עשרים-וארבעה סיפורים אשר במרכזם עומדת דמות זאת, מהם שישה-עשר סיפורים הופיעו עוד בחייו - וביניהם יכול אני לזכור ברגע זה לפחות שני סיפורים נוספים הבנויים סביב דמויותיהם של מתאגרפים. באשר לסיפורו של עגנון הרי הניסיון לשייכו לתחום פעילותו של מוטיב הצליין החילוני ולפענחו בהקשר זה בלבד אינו משכנע כלל-ועיקר; אף כי במרכז סיפור זה, בניגוד ל'הרוצחים', ניצבים באמת געגועים צלייניים לאותנטיות של המקור. ועם זאת, ניתוח-הטכסטים הכולל מתקבל בהחלט על דעתו של הקורא, ויותר מכך לא אוכל לומר בלא שאתחיל לצטט כאן קטעים נרחבים מתוך מסתו של יצחק אורפז.

ביסוד התעניינותו של יצחק אורפז באותו היבט מסוים של הספרות שהוגדר בכתיבתו כ"צליינות חילונית" עומדת, ללא ספק, נטיה שהיא יותר מהתעניינות מרפרפת - לכל אורך כתיבתו הספרותית, בכל סיפוריו וברומאנים השונים שיצאו מתחת ידו, ניתן ביטוי בולט לדמותו של הצליין החילוני. אמנם כמעט לא נוכל למצוא ביטוי שלם ווטואלי למה שאורפז עשוי אולי לכנות "סיפור של צליינות חילונית", כאותם סיפורים שבהם בחר לעסוק במסתו (לפחות עד כמה שאמורים הדברים בסיפור מושלם מבחינה זאת כמו 'האבן הצומחת' לאלבר

קאמי); אך ביטויים חלקיים למוטיב זה נוכל למצוא כמעט בכל טכסט משלו; נוכל למצוא דמויות של מחפשים אחר המיסטיקה, נזירים בגלימות או מתחזים לנזירים, עיקשים לחפש קדושה בכל מחיר, מבצעי טכסים פולחניים לנמלים וגמדים, אנשים המבצעים רציחות בדמיון ונמוגים מתוך המציאות... מתוך הריבוי הגדול של ההתייחסויות אל מוטיב הצליין החילוני, או המוטיבים הרבים הנמצאים בסמוך לו באותה מיסגרת רחבה מאוד של מוטיביהיפושז'הגעגועים, אותה ניסיתי להציג בתחילת דברי, מתהווים מערכים טכסטואליים גדולים שאחת הדרכים להבינם היא באמצעות מוטיב הצליין החילוני. ויצחק אורפז מושיט לנו, איפוא, את המפתח ליצירותיוהוא כמו ידיו. היבט זה יכול ללבוש גוונים פארודיסטיים ('שיבחי האדון' כסיפור פארודיה על מעשה ישו ויהודה אישקריית), פאנטאסטיים ('מות ליסנדה') או פילוסופיים למהדרין ('מסע דניאל'). נוכל להמשיך ולפרט נקודה זאת במידה גדולה יותר של התייחסות טכסטואלית, אך הדבר דורש כתיבה של ספר מיוחד שיוקדש כל-כולו לניתוחים מדוקדקים של הטכסטים עצמם, ובמיוחד לעיון ברומאן הפילוסופי, אולי יתר על המידה, 'מסע דניאל'. אולם לדעתי הסיפור המתאים ביותר לשם הדגמת עניין הצליינות החילונית בכתיבתו של אורפז הוא הסיפור 'ציד הצביה'; סיפור זה מכיל את כל האלמנטים עליהם הצביע אורפז בבקשו להגדיר מהם מאפייני הצליין החילוני. – אנשים ב"אמצע הדרך" היוצאים אחר משאת-נפש בלתי-ברורה להם ובלתי-מושגת (צביה שלא יצודו לעולם, הר עשן ומיסתורי שלעולם לא יגיעו אליו, אהבת גבר ואשה שלא תגיע לעולם לכדי מימוש...), זירה מיסטית (ערוץ הוואדי, רגלי ההרים, צוהריים), הבחירה והניסיון (מעשה הציד שאינו יוצא אל הפועל, החזר שוב ושוב יחד עם חזרות הטכסט ויוצר אווירה ניצחית ומיתולוגית כמעט, דבר המתקשר עם השימוש בסמלי החיות השונים), הפרדה-לאהפרדה שבין הצד התבוני והצד הבלתי-תבוני (הנהג העורך כל הזמן שקולים שכליים של כדאיות ואפשרויות אחרות, המספר סיפורים תפלים ואנקדוטות חסרות-חשיבות, לעומת הצייד הנכבש בקסמי הצביה, העוסק בטכסים ושרוי בהזיות), והסיום שאינו יכול להיות סיום של ממש, שאין בו חיתוך חד-משמעי לכאן או לכאן, משום שדברים אלה אינם יכולים להיות מוכרעים באופן זה ואין הם אלא ביטוי למאבק ניצחי שבנפש האדם.

ב"שבחו של אברהם" אומר קירקגור:

"אילו לא היתה תודעה ניצחית באדם, אילו היה היסוד לכול כוח-פרא, תוסס, שמתוך היאבקות של יצרים אפלים מוליד הכול, כגדול כבלתי-יחשוב; אילו מתחת לכול היתה מסתתרת ריקנות נטולת יסוד, שאינה יודעת שובעה – כלום היו החיים יותר מאשר יאוש? ... אילו היתה שיכחה ניצחית ורעבה תמיד אורבת לטרפה ולא היה כוח חזק למדי להוציא את הטרף מבין שיניה – מה ריקים, מה נטולי תקווה היו אז החיים. אבל אין הדבר כך. כשם שברא אלוהים איש ואישה, כך ברא את הגיבור ואת המשורר או את הנואם. המשורר ... הוא כעין אני טוב יותר של הגיבור, אני, שהוא אמנם תשוש כמו זיכרון, אבל כזיכרון כן גם הוא מזוכך יותר".

במובן זה, אפשר לומר כמתוך חיוך המסתיר תחתיו דבר-מה עמוק יותר, כי לפעמים המשורר, או מספרהסיפורים, אף הוא מין הווה המחפש אחר מה שאינו יכול להימצא, אף הוא מין "צליין חילוני", ומעשה הספרות עצמו אינו אלא ניסיון למצוא משמעות ותכלית במיסגרתו של המסע הארוך, מסע ה"צליינות החילונית".